

ISSN 2454-3705

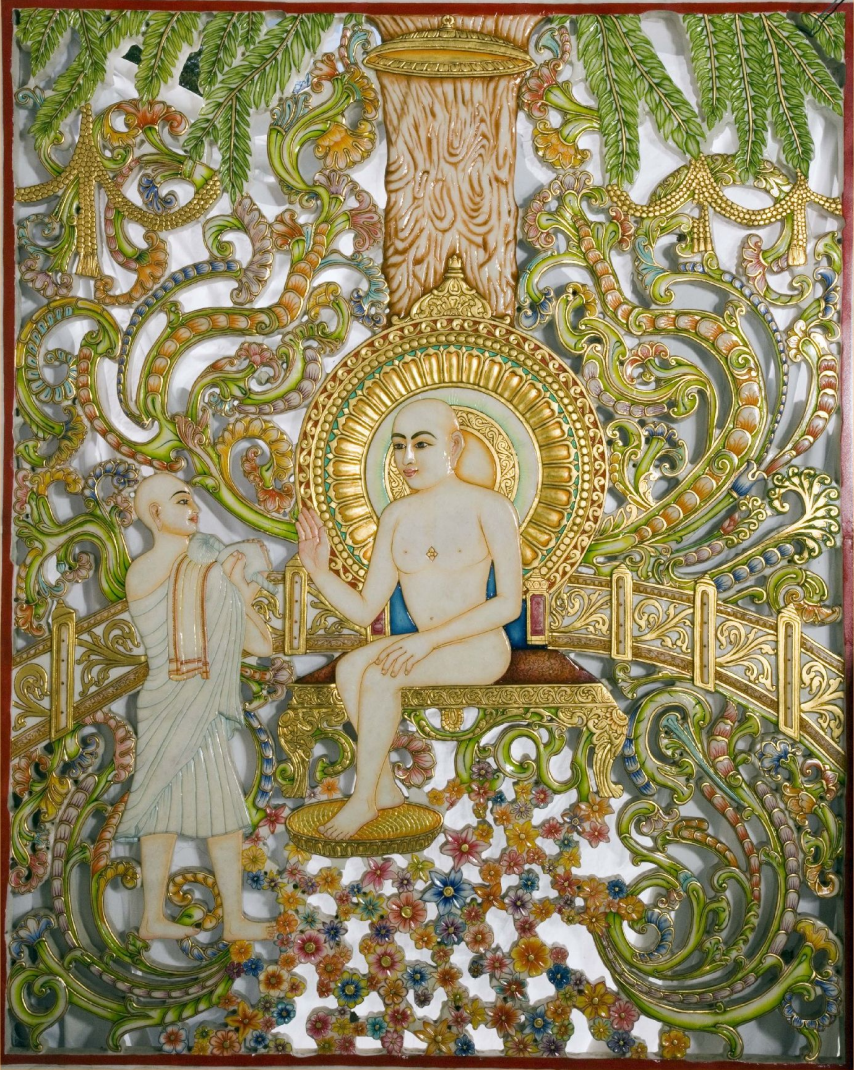

श्रुतसागर | श्रुतसागर

SHRUTSAGAR (MONTHLY)

Jan-2016, Volume : 02, Issue : 8, Annual Subscription Rs. 150/- Price Per copy Rs. 15/-

EDITOR : Hiren Kishorbhai Doshi

गुरुमंदिर कोतरणी में अंकित महावीरस्वामी व गौतमस्वामी का चित्र, कोबा

आचार्य श्री कैलाससागरसूरि ज्ञानमंदिर

॥ श्रीवरदाईतमः ॥ ॥ श्लोक ॥ गवरीशंकरवत्तोगाणपतिर्वि
 नकामधेनलजितानसंतानवृद्धिप्रदो नित्यंमुषकबाहूनोमधदत्ताव
 गोपगंधनवरननरननगवरनसरननन मोरमुगटवृत्तिलमतः
 देवदेवनंदनदीपविजयकविजगतसबसीकटकरन श्रीअजितसि
 जलधरजेसेधरनिधरमेरजेसेजेसेपुगाजहै उदुगनचंदजेसेसु
 लक्ष्मीरजेसेपाथिविरनधीरजेसेऐरगतरभाहै योंगोटाणदेसविचकर
 कोबरनभा कवित । मालती तोहीजमचकुंदकोसफेरुकिधौचंद
 कामगोखीरखीरदधिकोसुवासहै कदतकविराजश्रीअजितसंधने
 नयोनपतेजनारीकुलकोप्रकामहै ॥४॥ अथतरवारकोवरनन।

गदासुतीमराजरी करालरूप
 वज्रतनादसुचरीमंतखेजखेव
 पिशाचविहवणी विरूपसेधना
 संगामसमसाजरीसुजातेरअवा
 ज्ञानमेसकोनणी गयंदकधनेद
 कनाप्रमदरीसुखागअजितस
 नायसुयः साविधविधिका

घाणेराव महाराजा को दीपविजय कविराज द्वारा प्रदत्त प्रशस्ति पत्र
 (प्रायः स्व-हस्ताक्षर)

ISSN 2454-3705

आचार्य श्री कैलाससागरसूरि ज्ञानमंदिर का मुखपत्र

श्रुतसागर

श्रुतसागर

SHRUTSAGAR (Monthly)

वर्ष-२, अंक-८, कुल अंक-२०, जनवरी-२०१६

Year-2, Issue-8, Total Issue-20, January-2016

वार्षिक सदस्यता शुल्क-रु. १५०/- ❖ Yearly Subscription - Rs.150/-

अंक शुल्क - रु. १५/- ❖ Issue per Copy Rs. 15/-

आशीर्वाद

राष्ट्रसंत प. पू. आचार्य श्री पद्मसागरसूरीश्वरजी म. सा.

❖ संपादक ❖

❖ सह संपादक ❖

❖ संपादन निर्देशक ❖

हिरन किशोरभाई दोशी

डॉ. उत्तमसिंह

श्री गजेन्द्रभाई पढियार

एवं

ज्ञानमंदिर परिवार

१५ जनवरी, २०१६, वि. सं. २०७२, पौष सुदि-६

प्रकाशक

आचार्य श्री कैलाससागरसूरि ज्ञानमंदिर

श्री महावीर जैन आराधना केन्द्र कोबा, गांधीनगर-३८२००७

फोन नं. (०७९) २३२७६२०४, २०५, २५२ फेक्स : (०७९) २३२७६२४९

Website : www.kobatirth.org Email : gyanmandir@kobatirth.org

अनुक्रम

१ संपादकीय	डॉ. उत्तमसिंह	३
२ गुरुवाणी	आचार्य बुद्धिसागरसूरिजी	४
३ Beyond Doubt	Acharya Padmasagarsuri	७
४ Contribution of Jainism to Philosophy, History and Progress	Virchand R. Gandhi	११
५ एक आशीर्वचन पत्रिका	मुनिश्री सुयशचन्द्रविजयजी	१६
६ केटलाक महत्त्वना फरमानो	मुनिश्री न्यायविजयजी	१९
७ आचार्यश्री कैलाससागरसूरि ज्ञानमंदिर में ग्रंथसूचना शोध पद्धति : एक परिचय	रामप्रकाश झा	२३
८ भगवान् महावीर-जन्मस्थल के विविध उल्लेख	डॉ. राजश्रीबेन	२६

प्राप्तिस्थान :-

आचार्य श्री कैलाससागरसूरि ज्ञानमंदिर

तीन बंगला, टोलकनगर,

हॉटल हेरीटेज की गली में,

पालडी, अहमदाबाद - ३८०००७

फोन नं. (०७९) २६५८२३५५

संपादकीय

डॉ. उत्तमसिंह

श्रुतसागर का यह अंक आपके करकमलों में सादर समर्पित करते हुए हार्दिक आनन्द की अनुभूति हो रही है। इसमें गुरुवाणी शीर्षक के तहत आचार्यदेव श्री बुद्धिसागरसूरीश्वरजी म.सा. द्वारा लिखित 'ज्ञानयोगनुं स्वरूप' नामक लेख प्रकाशित किया जा रहा है। द्वितीय लेख राष्ट्रसंत आचार्य भगवंत श्री पद्मसागरसूरीश्वरजी म.सा. के प्रवचनांशों की पुस्तक 'Beyond Doubt' से क्रमबद्ध श्रेणी के तहत संकलित किया गया है।

पुनः प्रकाशित लेख के तहत प्रसिद्ध जैन विद्वान् श्री वीरचन्दजी राघव द्वारा लिखित Contribution of Jainism to Philosophy, History and Progress नामक महत्त्वपूर्ण लेख प्रकाशित किया जा रहा है।

अप्रकाशित कृति प्रकाशन के तहत प्रस्तुत अंक में 'कवि बहादुर' उपाधि से विभूषित पण्डितश्री दीपविजयकृत एक 'आशीर्वचन पत्र' नामक रचना प्रकाशित की जा रही है। प्राचीन हिन्दी भाषा में गुम्फित यह पद्यात्मक रचना राजस्थान स्थित 'घाणेराम' गाँव के महाराजा 'अजितसिंहजी' को लिखित एक आशीर्वादात्मक पत्र के रूप में है। इस पत्र की प्रति घाणेराम राजघराने के निजी संग्रहालय में से वहाँ के वर्तमान युवराज श्री शक्तिसिंहजी तथा उनके परिवार की ओर से पूज्य मुनिश्री सुयशचन्द्र विजयजी म.सा. को प्राप्त हुई है; जिसके आधार पर पूज्यश्री ने इसका संपादन कार्य किया है।

इसके साथ ही पूज्य मुनिश्री न्यायविजयजी द्वारा संकलित महत्त्वपूर्ण फरमानों का संक्षिप्त परिचय प्रकाशित किया जा रहा है, तथा डॉ. राजश्री रावल का लेख 'भगवान् महावीर जन्मस्थल के विविध उल्लेख' प्रकाशित किया जा रहा है जिसमें प्रभु महावीर के जन्मस्थल विषयक महत्त्वपूर्ण सूचनाओं का संदर्भ सहित संकलन किया गया है। 'आचार्य श्रीकैलाससागरसूरि ज्ञानमन्दिर में ग्रन्थसूचना शोधपद्धति एक परिचय' यह लेख एक श्रेणी के तहत गतांकों से क्रमबद्ध प्रकाशित किया जा रहा है।

आशा है इस अंक में संकलित सामग्री द्वारा हमारे वाचक लाभान्वित होंगे व अपने महत्त्वपूर्ण सुझावों से अवगत कराने की कृपा करेंगे।

ગુરુવાણી

આચાર્ય શ્રી બુદ્ધિસાગર સૂરિ ૭

જ્ઞાનયોગનું સ્વરૂપ

જ્ઞાનયોગસ્તપઃ શુદ્ધમાત્મરત્યેકલક્ષણમ્

ઇન્દ્રિયાર્થોન્મનીભાવાત્ સમીક્ષસુખસાધકઃ ॥૫॥ અધ્યાત્મસાર ॥

આત્માના શુદ્ધ ધર્મમાં રમણતારૂપ શુદ્ધતપ છે અને તેજ જ્ઞાનયોગ કહેવાય છે. ઇન્દ્રિયોના પોતપોતાના વિષયોથી ઉન્મનીભાવ હોવાથી જ્ઞાનયોગ ખરેખર મોક્ષ સુખસાધક છે. જ્યારે આત્મજ્ઞાન થાય છે ત્યારે જ્ઞાન યોગ ગણાય છે. વ્યાકરણ શાસ્ત્રો, ન્યાયનાં શાસ્ત્રો વગેરે શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કરીને પણ આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ. આત્માની પ્રતીતિ થવાથી આત્મજ્ઞાની બાહ્યમાં ઉન્મુખ થતી વૃત્તિયોને આકર્ષીને પોતાના આત્માભિમુખ કરે છે. આત્માના જ્ઞાનાદિ ગુણોનો અનુભવ થતાં બાહ્યમાં ભટકતું એવું મન ઠેકાણે આવે છે અને આત્મામાં રતિ થાય છે. આત્માના શુદ્ધ ધર્મમાં રમણતા, પ્રીતિ, એકતાન લાગતાં સંવર અને નિર્જરા એ બે તત્ત્વ પ્રગટાવી શકાય છે. આવી રીતે આત્મરતિ થવાથી ઉન્મની ભાવની સહેજે પ્રાપ્તિ થાય છે. આવી રીતે જ્ઞાનયોગવડે અલ્પકાલમાં મોક્ષ સુખ સાધી શકાય છે. રાગદ્વેષાત્મક જગત્નો આત્મામાં વિકલ્પ સંકલ્પ ન પ્રગટે અને નિર્વિકલ્પક ઉપયોગથી આત્મામાં સ્થિરોપયોગ રહે એવો સર્વોત્તમ જ્ઞાનયોગ સાધવા યોગ્ય છે. ધ્યેયરૂપે આત્માનો જ્યાં ભાસ થાય અને આત્મારૂપ ધ્યેયનો ધ્યાતા આત્મા જ્યાં અનુભવાય છે તે જ્ઞાનયોગને અન્તર્દૃષ્ટિથી અવલોકી શકાય છે. આત્મામાં પર્યાયનો ઉત્પાદ તે બ્રહ્મા, આત્મામાં પર્યાયનો વ્યય તે મહાદેવ અને આત્માની ધ્રુવતા તે વિષ્ણુ. એમાં આ આત્મામાં ત્રણનો અસ્તિભાવ અનુભવવામાં આવતાં જ્ઞાનયોગનું ખરૂં સ્વરૂપ પ્રગટાવી શકાય છે. મોહ દૈત્યનો નાશ કરનારી શુદ્ધ પરિણતિ રૂપ અંબિકાને આત્મામાં દેખવી તથા પ્રગટાવવી એ જ્ઞાનયોગ છે. આત્મારૂપ વેદીમાં કર્મરૂપ કાષ્ઠોને ભસ્મીભૂત કરનાર જ્ઞાનાગ્નિ સળગાવવી અને સોટહં મંત્રરૂપ વેદમંત્ર ભણીને વિષયવૃત્તિયોરૂપ પશુઓને હણવાથી આત્મજ્ઞની પૂર્ણોદ્ધતિ થાય છે. આત્માના અસંખ્યાત પ્રદેશ રૂપ આર્ય ભૂમિમાં મોહાદિ અસુરોની સાથે લડીને જ્ઞાનાદિ સુરાજ્ય મેળવી શકાય છે. સુરો અને અસુરોનું અન્તર્દૃષ્ટિથી સ્વરૂપ અવલોકવું જોઈએ, અને આત્માના અસંખ્યાત પ્રદેશરૂપ આર્યક્ષેત્રમાં સુરરૂપ પોતે બનવું જોઈએ તથા મોહાદિ અસુરોને હટાવી પોતાની અસંખ્યાત પ્રદેશરૂપ ભૂમિમાં નિર્ભયપણે સ્વસુખ ભોગમાં મહાલવું જોઈએ.

SHRUTSAGAR

5

January-2016

પોતાના શુદ્ધ ધર્મના ઉપયોગમાં સ્થિરતા ધારણ કરીને તટસ્થપણે શરીરાદિકના શુભાશુભમાં વર્તવું એવું શુદ્ધ તપ તે જ્ઞાનયોગ છે. જ્ઞાન યોગીને સર્વ પ્રકારના એકાન્તિક આગ્રહો દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ અને ભાવ સંબંધી છૂટે છે અને તે સુખમય પોતાને અનુભવે છે.

જ્ઞાનયોગ દશામાં શું થાય છે ?

ન પરપ્રતિબન્ધોઽસ્મિન્નલ્પોપ્યેકાત્મવેદનાત્

શુભંકર્માપિનૈવાત્ર વ્યાક્ષેપાયોપજાયતે ॥૬॥ અધ્યાત્મસાર ॥

એક શુદ્ધાત્મ સ્વરૂપના વેદનથી અર્થાત્ અનુભવથી જ્ઞાનયોગમાં પરનો પ્રતિબંધ હોતો નથી. જ્ઞાનયોગમાં શુભકર્મ પણ વ્યાક્ષેપાર્થે થતું નથી. જ્ઞાનયોગીને શુભકર્મથી પ્રતિબન્ધ થતો નથી. જ્ઞાનયોગીને શુભકર્મ મોક્ષ પ્રાપ્તિમાં વિઘ્નભૂત થતું નથી એવો ભાવાર્થ પ્રગટે છે. આત્મજ્ઞાનીને શુભાશુભનો પ્રતિબન્ધ નથી, કારણ કે આત્માના સ્વરૂપનું વેદન થતાં શુભાશુભ કર્મની પરિણતિ ધારા વહેતી નથી તેમજ પ્રારબ્ધ રૂપ શુભાશુભ વેદતાં હર્ષશોકની પરિણતિના અભાવે નવીન કર્મ બંધાતાં નથી. આવી જ્ઞાનયોગીની આન્તરિક દશા હોય છે. સાક્ષીભૂત થએલો એવો આત્મજ્ઞાની જે જે દેખે છે અને બાહ્યથી પ્રસંગોપાત્ત જે જે કરે છે તેમાં તે પ્રતિબન્ધ પામતો નથી. જ્ઞાનયોગીએ ભૂતકાળમાં અશુદ્ધ અનન્ત પર્યાયો કર્યા તેમાંથી તે કયા પર્યાયમાં લપટાય? અર્થાત્ કોઈમાં પણ લપટાય નહિ. વર્તમાનમાં પણ અનેક ઔપચારિક પર્યાયોને આત્માના સંબંધે જાણે છે દેખે છે પણ તેમાં તે પ્રતિબન્ધ પામતો નથી. જ્ઞાનયોગમાં ઔપચારિક પર્યાયોનું અહંત્વ મમત્વ નહિ ભાસવાથી ભલે શરીર વાણીથી પ્રસંગોપાત્ત જે જે કરાય પણ તેમાં પ્રતિબન્ધ ક્યાંથી હોઈ શકે? અર્થાત્ ન હોઈ શકે. આવી જ્ઞાનયોગ દશામાં જે જે આંખે દેખાય છે તે તે અન્તરથી આંખે જુદું દેખાય છે અને ભિન્નત્વનો તેમાં અનુભવ થાય છે. આવી દશાથી દુનિયાની દૃષ્ટિએ જ્ઞાનયોગી બાહ્ય જગત્માં જે રૂપે છે. તે રૂપે તે અન્તરની દૃષ્ટિએ નથી એમ દિવ્ય જ્ઞાનીઓ જાણી શકે છે. બાહ્યના સાનુકૂલ વા પ્રતિકૂળ સંયોગોમાં, ખાવામાં, પીવામાં, રહેવામાં, અનેક પ્રકારની શારીરિક ક્રિયાઓ કરવામાં આત્મજ્ઞાનીને પ્રતિબન્ધ નથી. જે કંઈ કરે છે, ભોગવે છે, તેમાં હું એવી અહંવૃત્તિથી આત્મજ્ઞાની પ્રતિબન્ધમાં પડતો નથી. જ્ઞાનયોગી કર્મયોગના અમુક આચારોમાં હું એવી અહંવૃત્તિથી બંધાતો નથી. દેખે ચાલે ઔ કરે, જ્ઞાની સર્વહી અચંબ, વ્યવહારે વ્યવહારસુ, નિશ્ચયમેં ચિરથંબ આત્મજ્ઞાની શુભ કર્મો કરે છે તેમાં તે “કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે મા ફલેષુ કદાચન” આવી પ્રવૃત્તિ કરતો હોવાથી શુભ કર્મો પણ તેને નડતાં નથી, કારણ કે અન્તરથી શુભાશુભવૃત્તિના

શ્રુતસાગર

6

જનવરી-૨૦૧૬

પ્રતિબન્ધથી રહિત છે.

આત્મામાં સંતુષ્ટ થએલા જ્ઞાનયોગીને કર્તવ્ય કંઈ બાકી રહેતું નથી.

યસ્ત્વાત્મરતિ રેવસ્યા દાત્મતૃપ્તશ્ચ માનવઃ ।

આત્મન્યેવ સંતુષ્ટ સ્તસ્યકાર્યં ન વિદ્યતે ॥૮॥ અધ્યાત્મસાર ॥

જે મનુષ્ય આત્મરતિ છે, આત્મ તૃપ્ત અને આત્મામાંજ સંતુષ્ટ રહે છે તેને કંઈ કર્તવ્ય કર્મ બાકી રહ્યું હોય એવું જણાતું નથી. આત્મજ્ઞાની-આત્મરતિને જગતનું તથા જગતમાં પૌદ્ગલિક કાર્યોનું પ્રયોજન નથી. આત્મજ્ઞાની જે નિર્વિકલ્પ દશામાં જાગે છે તે દશામાં જગત્ ઉઘે છે, કારણ કે જગતને તે દશાનો અનુભવ નથી. આત્મજ્ઞાની જે વિકલ્પ સંકલ્પ દશામાં ઉઘે છે તે દશામાં વિકલ્પ સંકલ્પ એ મનનો ધર્મ છે. મનના ધર્મથી પેલીપાર રહેલું એવું આત્માનું શુદ્ધ ધર્મ સ્વરૂપ છે. તેમાં રમાણતા કરનારને કંઈ જગતનું પ્રયોજન રહેતું નથી. કર્મયોગનું પ્રયોજન ખરેખર તેવા આત્મજ્ઞાનીને ક્યાંથી હોય?

(ક્રમશઃ)

૨૩ મો જૈન સાહિત્ય સમારોહ

સોનગઢ — ૪, ૫, ૬, ૭ ફેબ્રુઆરી ૨૦૧૬

શ્રી રૂપ-માણેક ભંશાળી ચેરીટેબલ ટ્રસ્ટના સૌજન્યથી શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય યોજિત ૨૩મો જૈન સાહિત્ય સમારોહ સોનગઢ (પાલીતાણા પાસે) મુકામે શ્રી મહાવીર જૈન ચારિત્ર કલ્યાણ રત્નાશ્રમ ખાતે ૪, ૫, ૬ અને ૭ ફેબ્રુઆરી ૨૦૧૬ ચાર દિવસ માટે યોજાશે.

આ સમારોહમાં જૈન ધર્મના ચારેય ફિરકાના વિદ્વદ્જનો નીચેના વિષયો પર પોતાના શોધ નિબંધો પ્રસ્તુત કરશે.

- (૧) જૈન આગમ સાહિત્ય વિશેષનું સાહિત્ય (૨) જૈન તીર્થ સાહિત્ય
(૩) બાર ભાવના અને ચાર પરા ભાવના (૪) જૈન સજ્જાયા

શોધ નિબંધ પ્રસ્તુત કરવા અને ઉપસ્થિત રહેવા માટે નિમંત્રણ પત્ર અને રજીસ્ટ્રેશન ફોર્મ મેળવવા શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય-મુંબઈનો સર્વ જિજ્ઞાસુજનોને સંપર્ક સાધવા નમ્ર વિનંતી.

ટેલી. (૦૨૨) ૨૩૭૫૮૧૭૮-૨૩૭૫૮૩૮૮, ફેક્સ-૨૩૭૨૮૨૪૨

Email : hosmjv@rediffmail.com

Beyond Doubt

Acharya Padmasagarsuri

The Priest was quite embarrassed by his mean behaviour. An advocate of America asked Swamiji to show him the soul, if it ever existed. Swamiji, took a needle and poked it on the palm of the person. When the person reacted to this act of Swamiji by saying that he experienced acute pain, Swami Vivekananda then asked him to show him the pain he experienced. The advocate then replied that the pain is not a thing which can be shown or seen by anyone. It is only a subject of feeling and experience. To this Swamiji said “As you cannot show me the pain you experience. So also Atman (Brahma, Jiva or soul) cannot be shown. But can only be experienced” You cannot see your reflection in water if it is covered with lichen and marsh. If the lantern is covered with smoke, it cannot spread its light around. In the same way if the mind is under the influence of sense pleasures and passions, one cannot experience the bliss and infinite power of the soul. And the mind can become pure and serene only by spiritual practice. i.e. Sadhana and devotion.

As the advocate was enlightened by Swami Vivekananda, 2500 years ago Indrabhuti Gautama too was enlightened by the Lord's grace and was able to experience infinite cognition and bliss The train is big in size and mighty in speed. An accident takes place if the driver is not careful and if the bridge ahead of the train is broken. Averse to the mighty train a tiny ant, aware of the danger ahead protects itself. This potential and awareness in the ant is the power of the soul.

To prove the existence of the soul, the dog also is a good example. If you are kind to the pet and give him roti and biscuits, he remains faithful to you and wags his tail on seeing you. But if you do not give him his share of food he even goes to the extent of stealing them from your kitchen. He will also not be able to show his face to you, for the pet too is capable of being guilty of his deeds. The dog who barks loudly and protects his master from all kinds of mishappenings turns so weak. Even the animal is aware of its misdeeds, feels guilty and is

scared to face the master. This kind of feeling and understanding in the pet is the proof of the existence of the soul.

When the wind blows, the leaves move in the air. The air is not visible but one does not deny its existence because the effect has a cause and the result is the “Pramana” i.e. proof for the existence of air. Thomas Alva Edison, who invented three hundred things and gave them to the world, once, went in disguise to a science exhibition. He went up to the students and asked them. “What is electricity”, The students, professors and the principal were all unable to answer the question. The Principal told Edison, who was in disguise, “Sir, it is only because of electricity that fans, bulbs, machines and factories are able to run (work). It is their functioning which indicates the existence of electricity. Through the copper wire, the electricity travels at a speed of 1,86,000 miles/second but at the same time it is invisible. We cannot exactly say what electricity is. You may leave your address with us. We shall enquire from Edison and let you know about it.”

Edison then revealed his true identity and said, “I am Edison, the inventor of electricity. But I too cannot exactly say what electricity is. I can only say that the functioning of the machineries prove the existence of electricity.”

This explanation is also applicable in the enquiry of the existence of the soul. The soul is the actual cause of all activities of the body. Only due to its presence the eyes, nose, ears, tongue, stomach, hands and legs are able to carry out their respective functions of seeing, smelling, hearing, tasting, digesting and movement respectively. When the soul leaves the body, the dead body is unable to carry out any of the activities mentioned above, though they are a part of the body as before. This proves the existence of some power which is termed as conscious, Atman, soul, Jiva etc.

The drummer is capable to point out the mistake of the singer. If the singer goes wrong somewhere, the drums will point out the mistake. Just as the instrument is the yard stick of music so also logic is the yardstick of Reality (truth).

A person was very much interested in treating his friends with

SHRUTSAGAR**9****January-2016**

delicious food. One day he bought a litre of milk and asked his wife to prepare Kheer (Payasam) for he had invited one of his friends for lunch, and went away saying that he will return with his friend after some time. His wife prepared the sweet dish and tasted a little, to see if it was tasty and well prepared. She liked it so much that she could not resist her temptation to eat the whole dish she prepared for her husband and the guest. Later when her husband came home with his friend, and did not find the 'Kheer' in the dining plate, he enquired from his wife about the dish. His wife said that their pet cat drank all the milk and so she was unable to prepare Kheer. The husband did not believe this, and went to the grocer's shop and came with a balance. He weighed the cat and found it to be only of one kg weight. He asked his wife, "If this is the milk, where is the cat and if this is the cat, then where is the milk?"

It was with sheer logic and reason that the gentleman was able to catch the real thief. The wife repented for her mistake and asked her husband for forgiveness. To safeguard and protect the principles, from false conceptions becoming a part of it, it is necessary to be well-versed in logic and right reasoning and take their help when ever need be. Thus the contradictory statements of all sacred books can be interpreted correctly and understood perfectly.

In one particular text of the Vedas, it is written that the body is born on the combination of the 'Pancha Mahabhutas' and the body emerges into the five elements after death. Hence there is no scope of a third entity called Atman, to exist. But in many other texts in the Vedas itself the Atman is described to be:-

“स वै अयं आत्मा ज्ञानमयः मनोमयः...”

i.e. a possessor of infinite cognition, existence and bliss and is Sadchitananda. This kind of description of the soul in many texts of Vedas, proves that the description of the former statements must bear an altogether different meaning for which right interpretation is required.

Lord Mahavira enlightened Indrabhuti Gautama by interpreting

श्रुतसागर

10

जनवरी-२०१६

the Vedic statements rightly. Since Indrabhuti Gautama was extremely intelligent, he understood and grasped the truth with much ease and interest. It is apt to quote Chanakya in this context.

“जले तैलं खले गुह्यं पात्रे दानं मनागपि
प्राज्ञे शास्त्रं स्वयं याति विस्तारं वस्तु शक्तिः॥”

Just as a drop of oil spreads over the entire surface of water, a secret revealed to a wicked person spreads around in no time, a little of charity given to holy saints yields a lot of Punya. So also even a little knowledge of deep philosophical thought is understood in detail by sharp and intelligent students and aspirants.

What Indrabhuti understood and realized, is explained in detail in the following chapter.

CHAPTER 6

Indrabhuti had a doubt regarding the existence of the soul, but the doubt itself goes to prove the existence of the soul, because the doubtful existence of a thing proves that the thing is already existent elsewhere and hence the doubt arose regarding the object. You see a figure approaching in the dark of the night and you are unable to identify it either to be a human being or an animal, so also one is unable to recognise a shining object seen in the dark either to be silver or a pearl. One often mistakes in the dark a long rope to be a snake. In all the above examples the existence of a man, animal, silver, pearl, snake and rope is established. If the soul was non-existent Indrabhuti would never have had a doubt regarding the subject.

Just as doubt is a form of knowledge so also, memory, anxiety, logic, etc., are other forms of knowledge. Knowledge is a characteristic of the soul. Atman is the one who possesses this quality & if the possessor of infinite knowledge himself is denied, to whom will the quality of knowledge be attributed to, because the existence of quality is based on the thing existing, not otherwise. Hence if the quality exists, the possessor of that quality is bound to exist and that possessor of infinite quality, knowledge is termed as 'Atman'.

(Countinue...)

Contribution of Jainism to Philosophy, History, and Progress.¹

Virchand R. Gandhi

A Hindu story-teller tells us that once upon a time in India, four friends, a sculptor, a painter, a weaver and a Brahmin, decided to travel from place to place and see the country. In the absence of railways and stage-coaches, they travelled on foot. After passing through a thick forest, when night fell, they halted under a tree on the banks of a river. Life and property not being secure, they decided that each one of them should, for three hours, keep watch. First came the turn of the sculptor. To while away his time, he fetched a huge piece of wood which he saw at a distance and made a statue of it. At the end of three hours he retired. It was the painter's turn now to keep watch. He saw the statue and painted it. Next the weaver got up, who made a beautiful garment and dressed the statue. Lastly, the brahmin's turn came. He looked at the statue, which was of a woman, beautifully painted and dressed, and thought that without life it was not of much use. So with his knowledge of magic and mysticism, he introduced life into it. At day break there stood before them a beautiful woman. Each one claimed the sole credit of making her. They quarreled and quarreled until they came to the conclusion that each one had contributed his share in the production of the woman.

We see the same spectacle in the religious and philosophical world, each system claiming the sole credit of having given to the world the whole truth. Bearing the moral of the story in mind, I have chosen as the subject, "Contribution of Jainism to Philosophy, History and Progress."

"Jain" (properly speaking, "Jaina") means a follower of Jina, which is a generic term applied to those persons (men and women) who conquer their lower nature (passion, hatred and the like) and bring into prominence the highest. There lived many such Jinās in the

1. Reprinted with kind permission. Ed. From the Asiatic Quarterly Review July 1900.

श्रुतसागर

12

जनवरी-२०१६

past and many will doubtless yet be born. Of such Jinas those who become spiritual heads and regenerators of the community are called Arhats (the deserving ones), or Tirthankaras (bridgemakers in the figurative sense—that is those by the practice of whose teaching we can cross the ocean of mundane life and reach the perfect state). Hence the Jains are also called Arhatas. In each half-cycle of many millions of years twenty-four Arhats are born. In the present half-cycle the last Arhat, Mahavira, was born in 598 B.C., in Kundagrama, in the territory of Videha. He lived seventy-two years and attained Moksha (liberation) in 526 B.C.

When European scholars first began to investigate the history of Jainism, they were struck with the similarities between its ethical code and institutions and those of Buddhism; hence they thought that Jainism must be a branch of Buddhism. But thanks to the labours of Jacobi, Buhler, and Leumann, it is now conclusively proved that Jainism is must older than Buddhism. At the advent of the Buddha the Jain sect had already attained a prominent position in the religious world of India.

We may now turn our attention to the contributions made by Jainism to Philosophy. In India, as elsewhere, Philosophy become possible when the struggles for existence were followed by its enjoyment, when the spirit of conquest gave way to a life of peace and industry. The early effusions of the Aryan people, when we find them on the march of conquest of the aboriginal races of India, are invocations of prosperity on themselves and their flocks: adoration of the dawn, celebration of the struggle between the god who wields the lightning and the power of darkness, and the rendering of thanks to the heavenly beings for preservation in battle. When they settle down, we see them engaged in a high degree of reflection. Reflection is the moving spirit of philosophy. But all primitive philosophy concerns itself with searching for the origin of the world. It postulates, after naïve analysis, an original simple substance, from which it attempts to explain the multiplicity of the complex world. Philosophy in this sense assumes various forms. All of them attempt to interpret or rather formulate the law of causation and in that attempt many, fatigued after the long

mental strain, stop at some one thing, element, or principle (physical or metaphysical), beyond which they have not mentally the ability to go. The Sankhya Philosophy, for instance, tries to explain evolution and even “cosmic” consciousness, and the growth of organs, etc., as proceeding from a simple substance called prakriti, or primordial matter. Orthodox philosophical systems of India—that is, those based on the Vedas and the Upanishads—adopt either the theory of creation, or of evolution, or of illusion, or of illusion to explain the origin of the world. Whatever theory they resort to, a simple substance or substances, intelligent, or unintelligent, is or are postulated as the origin or cause of whatever there exists. Of the primal substance or substances there is no cause or origin. Early Greek Philosophers—Thales and others—considered the riddle of existence solved when the original material had been stated, out of the modifications of which all things consist. How the original simple substance converted itself in to complex substances no philosopher explains. The Jain position in this matter being peculiar, it will be necessary to take a more extended survey of philosophy.

One of the functions of philosophy is to advance from the known to the unknown. The procedures adopted are two—induction and deduction. The inductive process is understood as that by which a general law is inferred from particular fact is inferred from a general law which is assumed to be universally true. Smith, Scott, Williams and others died in the past, therefore all men are mortal; this is induction. All men are mortal; Wilson is a man; therefore Wilson will die. This is deduction. Analyzing closely these two processes, we find that in neither is there any addition of knowledge. The results are only inferences, in some cases it is meretautology. We are not under the present development of our nature able to observe all facts; hence the induction is only a working hypothesis at the best. If we happen to meet a single exception, we have to modify the conclusion. In deduction, if the general law is found inapplicable to a particular case, we are obliged to grant that there is an additional factor in that case which does not come under the general law. So that in both processes the results have to be verified by actual experience. By themselves they are

not a permanent test. They are not always a correct measure of truth.

In the view of Jain philosophy, the measure of truth is Samyag-jnana, that is, knowledge purged of all infatuating elements. The constitution of man is such that as soon as he removes moral vices, his intellectual processes flow into a pure channel. I may add that knowledge as knowledge or morality as morality is not the ideal of the Jains. In fact, some kind of action always goes with every form of knowledge. We never meet with knowledge without action, or action without knowledge. True advancement consists in both being right and consistent.

Coming back to the question of the first beginnings of philosophy, we say that primitive systems, in search of reality, are satisfied when they postulate a simple substance for the explanation of the complexity of the universe. This kind of reflection, though primitive, is an improvement on the spirit of conquest, devastation, and reflection develop better culture and higher civilization. The history of all nations bears ample testimony to this fact. India is no exception to this rule. The day on which the Aryan ancestors of modern Hindus first began to reflect on the origin of the universe must be celebrated by them as a national holiday. Unfortunately, such a day cannot be fixed, and the Hindus have never had a national spirit.

In orthodox Hindu philosophy, the search for the First Cause is recommended, because it is supposed to land us in the realm of reality, the idea being that effects are unreal, and the true reality is the First Cause. "The reality which, being indescribable, is always mentioned in the Upanishads as it (Tat), is Brahmin; material manifestations being but shadows of the Eternal Ens, clothed in name and form (Maya-illusion)."² Hence, to realize that I am and always have been Brahma is the sun-mun bonum. The Jain view is that the "realization" of the primal substance, out of which the universe has manifested, is no advancement or progress. The Jains are the advocates of the development theory; hence their ideal is physical, mental, moral, and spiritual perfection. The very idea of a simple substance, without qualities, character, and activities, finds no place in the Jain philosophy.

2. M.N.Dvivedi "Monism or Advaitism."

SHRUTSAGAR**15****January-2016**

phy, and is regarded as irrelevant and illogical; a characterless cause manifesting as a qualitative effect is a misunderstanding of the law of causation. Cause and effect, substance and manifestation, noumenon and phenomenon, are really identical. Cause is a cause when it is operating, and an operating cause is itself the effect. Hydrogen and oxygen, in their ordinary condition, are not water; vibrating in a peculiar electrical way, they are not only the cause and water the effect, but water is what they are in this relation. Any object, divested of all relations, could not be called by any other name than Being or Ens. As an abstraction or generalization, the process has its use. In order to study the various aspects of things and ideas, this method of analyses is invaluable. But to call being or “eternal Ens” the cause or the noumenon, or the absolute, and distinguish it from the effect, calling it the unreal, phenomenon, or relative, is pseudo-analysis. The Jain process of acquiring knowledge may be described as follows : first, there is the state of the mind prior to analysis, that condition of things to which analysis is to be applied. This is what is really meant by unity, or identity, of the universe with the real which many philosophers proclaim. It makes no difference whether this unity or identity finds its home in a sensuous object or a subjective idea, the process is the same. Next comes analysis-the dissolving, separating, or differencing of the parts, elements, properties, or aspects. Last comes the synthesis, which is putting together the primitive indefinite cognition-snythesis-with the subsequent analysis; so that the primitive cognition shall not be a complete annihilation or disappearance by the condensation of all differences, and so that, on the other hand, the analysis shall not be an absolute diffusiveness isolation, or abstraction, destructive of all unity, which is not the primitive unity but the relational unity of a variety of aspects. The analytical method is known in the Jain literature as Naya-vada (consideration of aspects). The synthetical method is known as Syad-vada doctrine of the inexpugnability of the inextricably combined properties and relations) or Anekanta-vada (doctrine of non-isolation). Voluminous works on this subject have been written by Jain scholars all in manuscripts still unpublished.

(Countinue...)

એક આશીર્વાચન પત્રિકા

મુનિશ્રી સુચશચંદ્રવિજયજી મ.સા.

આપણે આજે જે કૃતિ અંગે વિચારીશું તે કૃતિ રાજસ્થાનના ઘાણેરાવ ગામના મહારાજના અંગત સંગ્રહમાંથી પ્રાપ્ત થયેલ અગ્રગટ રચના છે. કૃતિ ઘાણેરાવના વર્તમાન રાજવીના પૂર્વજ ‘અજિતસિંહજી’ મહારાજને ઉદ્દેશીને લખાયેલ આશીર્વાદપત્ર છે. કૃતિના રચયિતા છે આપણા અતિ પરિચિત, પર્યુષણમાં બોલાતા ‘હાલરડું’ સ્તવનના રચયિતા, ‘કવિ બહાદુર’ બિરુદધારક શ્રી દીપવિજયજી મહારાજ.

કૃતિ રચવા પાછળના કારણોમાં તત્કાલિન શાસકો પાસેથી કવિશ્રીને પોતાનો કોઈ અંગત સ્વાર્થ સાધવો ન હતો કે રાજસત્તા તરફથી તેમને કોઈ બીક હોઈ ખુશામત સ્વરૂપે આવી કૃતિ રચવી પડી હોય તેમ પણ ન હતું પરંતુ તેવું કરવા પાછળ દૂરદેશી પૂર્વક તે રાજવીઓ પાસેથી શાસનના હિતને ધ્યાનમાં લઈ દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવ પ્રમાણે ન ધારેલા, ન વિચારેલા, સંઘોત્યાનના કાર્યો કરાવવાની કસબ હતી. પૂર્વે સમ્રાટ ‘સંપ્રતિ’ પાસે આર્ય ‘સુહસ્તિસૂરિજીએ’, રાજા ‘આમ’ પાસે ‘શ્રીબપ્પભટ્ટસૂરિજીએ’, પરમાર્હત્ ‘કુમારપાળ’ પાસે ‘કલિકાલ સર્વજ્ઞ શ્રીહેમચંદ્રાર્યજીએ’, બાદશાહ ‘અકબર’ પાસે ‘શ્રીહીરવિજયસૂરિજી’ વિગેરે મ.સા. એ કરાવેલ શાસન પ્રભાવનાના કાર્યો તે સૂરિભગવંતોની દીર્ઘદૃષ્ટિતાના અદ્ભુત ઉદાહરણો છે. કદાચ આથી જ કોઈ દીર્ઘદૃષ્ટિથી કવિ શ્રીદીપવિજયજી મ.સા. એ મહારાજ ‘અજિતસિંહજી’ને આશીર્વાદ પત્ર પાઠવ્યો હશે.

કૃતિ પરિચય : આમ તો કૃતિ ઘણી નાની છે પરંતુ કાવ્યમાં જોવા મળતું કવિનું ભાષા પ્રભુત્વ તેઓ પ્રત્યેના અહોભાવમાં વધારો કરે છે. સાથે-સાથે કૃતિ અનુરૂપ થયેલું છંદનું ચયન તેમજ સુલલિત પદાવલીઓ કાવ્યને વધુ સુંદર બનાવે છે. કૃતિના શરૂઆતના પદમાં કવિ મંગળની કામના કરતા મંગલસ્વરૂપ ગણપતિનું સ્મરણ કરે છે. તેવી જ રીતે બીજું પદ પણ મંગલ પરક છે જેમાં શ્રીકૃષ્ણનું સ્મરણ છે. ત્યારપછીના ૨ પદોમાં કવિત્ત છંદમાં કવિએ અજિતસિંહજી રાજવીનો ગુણવૈભવ વર્ણવ્યો છે. પાંચમાં પદ રૂપે નારાયણ છંદમાં થયેલ રાજવીની તલવારની વર્ણના પણ મોહક છે. કોઈ ચારણના મોઢે આવા છંદો સાંભળીયે તો તે છંદના શબ્દો જ વ્યક્તિને પ્રભાવિત કરવા પૂરતા થઈ પડે. ખરેખર પ્રાસોનું અદ્ભુત સાયુજ્ય અહિં યોજાયું છે. એક તલવારને ઉદ્દેશીને કવિ કેટલી બધી કલ્પનાઓ કરી શકે તે અહિં જોવા મળશે. જો કે ૨-૩ જગ્યાએ લહિયાની શરત ચૂકથી પાઠ ખંડિત થયો હોય તેવું લાગે છે. પણ તે નિર્ણય છંદનું બંધારણ જોયા પછી જ થઈ શકશે. અથવા કૃતિની અન્ય પ્રત મળે તો. કૃતિનાં છોલ્લા પદમાં કવિના આશીર્વાદ છે.

કવિ પરિચય : કવિએ વિભિન્ન ભાષાઓમાં નાની મોટી ઘણી રચનાઓ કરી છે. સોહમકુલ પટ્ટાવલી રાસ તેમના સાહિત્યની મહત્વપૂર્ણ રચના છે. તેમના જીવનચરિત્ર પર દીપવિજય નિર્વાણ રાસની રચના મળે છે. જે પ્રાયઃ પ્રકાશિત છે. વાચકોને કૃતિકારનો પરિચય તે રચનામાંથી મળી શકશે.

પ્રાન્તે સંપાદન માટે આ કૃતિની ફોટોગ્રાફી આપવા બદલ ધાણેરાવના યુવરાજ શ્રીશક્તિસિંહભાઈ તેમજ તેમના પરિવારને ખૂબ ખૂબ ધન્યવાદ. સાથે રાજદરબારમાં લઈ જવા બદલ તેમજ કૃતિની નકલ લાવી આપવા બદલ મુરબી શ્રી જયંતિભાઈને અંતરના આશીર્વાદ.

॥ આશીર્વચન-પત્રમ્ ॥

॥ શ્રી વરદાઈ નમઃ ॥

શ્લોક : ગવરીશઙ્કરવલ્લભો ગણપતિ-ર્લક્ષ્મીલતાવારિદૌ,
વિઘ્નવ્યૂહવિનાશનૈકનિપુણૈ(ણઃ) શ્રેયસ્કરઃ સૌખ્યદઃ।
ઈચ્છાપૂર્ન(ણ) કામધેન(નુ) લલિતાન સન્તાનવૃદ્ધિપ્રદૌ(દો)
નિત્યં મૂષકવાહનો ભવભૂતાન્ લમ્બોદરો શ્રેયસે ॥૧॥

કવિત્ત : ગોવર્ધનધર-અધર અમર-નર-સેવન-પદકજ,
ગોપનંદ ધનબરન-સરન જગ-ચરન-સરન ભજ,
મોર-મુગટ છબી લસત નસત સબ દુરિતવિહંડન,
જય જય જગતિલક તિલક પુનિ જદુકુલમંડન
વસુદેવનંદન દીપવિજય કવિ, જગત સબ સંકટહરન,
શ્રીઅજિતસિંઘ પ્રથિનાથ જ્યુ પૈં જય જય મંગલકરન ॥૨॥

કવિત્ત : ગગન બિચ સૂર જેસે, ગંગાજલ પૂર જેસેં, ધરનિધર મેર જેસેં, જેસેં મૃગરાજ હૈ,
ઉડુગન ચંદ જેસેં, સુરગન ઇંદ જેસેં, પિંગલગન છંદ જેસેં, જેસેં ઘનગાજ હૈ,
ઝીર ગોઝીર જેસેં, વિક્રમ બલવીર જેસેં, પાર્થિવ રનધીર જેસેં, ઈ^૧ ગજરાજ હૈ,
યૌં ગોઢાણદેસ બિચ, સૂર કે પ્રતાપ જ્યૌં, દીપ કવિરાજ શ્રી, અજિત મહારાજ હૈ ॥૩॥

અથ ઝજલ જસ કો વરનન કવિત્ત :

માલતી કો પૂંજ મચકુંદ કો સમોહ કિધો, ચંદ કે કિરન ગંગાનીર કો ઝજાસ હૈ.

श्रुतसागर

18

जनवरी-२०१६

.....को हार किधो मुगता की माल जेसो, काम गोखीर खीरदधि को सुवास है,
 कहत कविराज श्रीअजितसंघ तेरो इंसो उज्जल यस मानु गुनरास है,
 दुदा कुलधाम हुपे विक्रम सो तेगधारी भयो तप-तेज भारी कुल को प्रकास है ॥४॥

अथ तरवार को बरनन छंद-नाराच :

महेस-चक्ख तीसरी, पवे समेत केसरी;
 चतुः भुजा महेस री, गदा सु भीमराज री;
 करालरूप काल री, असूर-देवबाल री;
 किं कोप के प्रनाल री, तडीप्रवाह गाज री;
 भखंत आस चाच री, बजंत नाद भुचरी;
 रमंत खेल खेचरी, के सूरपें रिझावणी;
 विरूप सेष नागणी, किं सिंधु राग-रागिणी;
 महा संग्राम तागिणी, पिशाच पे बिहावणी;
 थटा विहंगराज री, संग्राम राम-साज री;
 सुजीत रे अवाजडी(री), किं सामरूप खोभणी;
 वीराणजंज डक्कणी, सुराण यंत्र सक्कणी;
 किं भूत-प्रेत-हक्कणी, कृतांत जेम सोभणी;
 गयंदकूभ भेदणी, कुनीत सीस छेदणी;
 सुवीर के उमेंदणी, पिनाकमार साज री;
 मयूष मारतंड री, निधाकना प्रचंड री;
 सुखाग अजितसंग री, थपेट जम्मराज री ॥५॥
 वंसो(शो) विस्तरतां यातु, वृद्धिर्यातु मह(हा)यसः(शः)
 आयुर्विपुलतां यातु, यः आसि(शि)र्वच पत्रिका ॥६॥

॥ इति श्री पं.दीपविजयकविराजबहा(दु)रविरचितायां श्रीआसि(शि)र

वच पत्र भद्रम्

श्रीरस्तु ॥ दिर्घायुरस्तु ॥ कल्याणमस्तु ॥ जयोस्तु ३॥

કેટલાંક મહત્વનાં ફરમાનપત્રો

સંગ્રાહક-પૂજ્ય મુનિમહારાજ શ્રી ન્યાયવિજયજી

મોગલકુલતિલક સમ્રાટ્ અકબરે જગદ્ગુરુ શ્રી હીરવિજયસૂરીશ્વરજી અને તેમના શિષ્યપરિવારને આપેલાં ફરમાનો ‘કૃપારસકોષ’ અને ‘સૂરીશ્વર અને સમ્રાટ્’ વગેરે ગ્રંથોમાં પ્રકાશિત થયેલાં છે. તેમજ જહાંગીર, શાહજહાં અને ઔરંગઝેબ વગેરેનાં ફરમાનો ‘સૂરીશ્વરને સમ્રાટ્’, ‘શત્રુંજય પ્રકાશ,’ શત્રુંજય મેમોરેન્ડમ, ‘રખોપાના જરૂરી પત્રો.’ વગેરેમાં પ્રકાશિત થયા છે. હું અહીં કેટલાંક મહત્વનાં ફરમાનોનો પરિચય અને અનુવાદ આપવા ધારું છું.

આ ફરમાનો ભાવનગરમાં ભરાયેલી ગુજરાત સાહિત્ય પરિષદના ઈ.સ. ૧૯૨૪ના અધિવેશનના રીપોર્ટમાં પ્રકાશિત થયાં છે. ફારસી ભાષાના સમર્થ અભ્યાસી અને ગુજરાતના સાક્ષરસ્ત્ર નશ્રીયુત કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીએ એ ફરમાન સંપાદિત કર્યાં છે. શ્રી ફોર્બ્સ ગુજરાતી સભાના સંગ્રહમાં કેટલીક જૂની સનદો અને જૂનાં બાદશાહી ફરમાનો છે, તે તેમણે ગુજરાતના ઇતિહાસને ઉપયોગી ધારી તેમાં સંપાદિત કર્યાં છે.

આ ફરમાનો ગુજરાતના ઇતિહાસમાં જેમ ઉપયોગી છે, તેમજ જૈનધર્મના પ્રભાવ ઉપર પણ સુંદર પ્રકાશ પાડનારાં છે. મુસ્લીમ સમયમાં અને તેમાંયે મુગલાઈ જમાનામાં જૈનધર્મમાં પ્રાભાવિક આચાર્યો અને પ્રાભાવિક શ્રાવકો કેવા હતા તેનો ખ્યાલ આ ફરમાનો આપે છે. હું પહેલા સંક્ષેપમાં તે ફરમાનોનો પરિચય આપીશ અને પછી મૂળ ફરમાનોનો અનુવાદ આપીશ, જેથી વાચકો તેને બરાબર સમજી શકે.

પહેલું ફરમાન જનરલ ગોહાર્ડનું છે. એક વિજયી સેનાપતિ પોતાના વિજયપ્રવેશ વખતે પ્રજાને જે આશ્વાસન અને શાંતિ આપે છે તે આ ફરમાનમાં છે. દરેક વિજયી સેનાપતિ આવાં જ જાહેરનામાં બહાર પાડે છે. અંગ્રેજોએ અમદાવાદમાં પ્રવેશ કરતાં આ ફરમાન બહાર પાડ્યું હતું. અમદાવાદની જનતાને આ ફરમાન જાણાવેલ છે કે “અમદાવાદની રૈયતે શાંતિથી રહેવું અને પોતાનું નિયમિત કામકાજ કરવું. તેમને તેમના કામમાં કોઈ ખલેલ નહિ પહોંચાડે. હીજરી સં. ૧૧૮૪ માં આ ફરમાન બહાર પડ્યું છે, તા. ૫ મહિનો સફર. આ ફરમાનમાં સંવત્ મુસલમાની આપ્યો છે. અને મહોરમાં શાહઆલમનું નામ છે, જે વાચકો ફરમાનથી જોઈ શકશે.”

આ સિવાયનાં ફરમાનો મોગલ સમ્રાટ્ જહાંગીર અને શાહજહાંનાં છે. આ

શ્રુતસાગર

20

जनवरी-२०१६

ફરમાનોમાં મોગલ બાદશાહોનાં પોતાની બિનમુસ્લીમ જનતા પ્રત્યેનાં સદ્ભાવ, તેમના ધર્મને માન આપવાની લાગણી અને તેમના પ્રત્યેની પક્ષપાતરહિત મનોવૃત્તિ જણાઈ આવે છે. આ બાદશાહોને પોતાના ધર્મ પ્રત્યે પ્રેમ અને આદર હોય તે સ્વાભાવિક છે, પણ અન્ય ધર્મવાળી પ્રજાનું મન ન દુઃખાય એનો પણ તેઓ પૂરો ખ્યાલ રાખતા હતા. આ નીતિ બાદસાહ અકબરથી વધુ પ્રસિદ્ધિ પામી હતી.

જીવહિંસાની મનાઈ, શિકારનો પ્રતિબંધ અને જૈનમંદિરો, ધર્મશાળાઓ અને ધર્મસ્થાનોના ઉપયોગમાં પરધર્મીઓની ડખલોનો અટકાવ, એ આ ફરમાનોની મુખ્ય મતલબ છે.

બીજું ફરમાન અમદાવાદના નગરશેઠ શાંતિદાસને આપેલું છે. તેમાં પાલીતાણા મજકૂર શેઠને ઈનામમાં આપ્યાનો ઉલ્લેખ છે. તેમજ ત્યાં આવનાર યાત્રિકોને કોઈએ સતાવવા નહીં, કે હરકત કરવી નહીં તેની તાકીદ છે. આ ફરમાન શાહજહાંનના સમયનું છે. તેને ગાદીએ બેઠાને ત્રણ વરસ થયાં છે અને તા. ૨૯ મોહરમ ઉલ્લહરામ મહિનો છે. સનદ ઉપર બાદશાહ શાહજહાંની મહોર ને સિક્કો છે.

ત્રીજું ફરમાન તે વખતના જૈન સંઘમાં ઉમટેલા એક વંટોળ ઉપર અરજો પ્રકાશ પાડે છે. જૈન સંઘમાં પ્રાયઃ દરેક બે કે ત્રણ સૈકા પછી કોઈ ને કોઈ નવો મતવાડો ઊભો થયા જ કરે છે અને તેનો પ્રત્યાઘાત આખા સમાજમાં ઊભો થાય છે. અને એક વાર તો વંટોળની જેમ તેની અસર મૂકતો જાય છે. આવો જ એક વંટોળ લોકાશાહે લોકામત ચલાવ્યા પછી ઊઠ્યો હતો. અને જેમ અત્યારે કાનજીસ્વામીના નૂતન પંથથી જે વંટોળ ઊઠ્યો છે તેવું જ વાતાવરણ તે વખતે પ્રગટેલું જણાય છે.

આ ફરમાન એમ સૂચવે છે કે લોકાશાહના નવીન મતવાદીઓએ બાદશાહના દરબારમાં અરજ પેશ કરી છે કે અમદાવાદના શેઠ શાંતિદાસ અને સૂરદાસ વગેરે મહાજનોએ અમારી સાથે ખાનપાન, રોટી અને બેટી વ્યવહાર બંધ કર્યો છે તે પુનઃ ચાલુ થાય. પરંતુ આ અરજનો જવાબ આપતાં ફરમાનમાં ફરમાવામાં આવ્યું છે કે ખાન-પાન-રોટી-બેટીનો વ્યવહાર એ દરેકની મરજી ઉપર આધાર રાખે છે, તેમાં કોઈનું દબાણ ચાલી શકે નહિ. પણ એટલી સૂચના છે કે કોઈએ કોઈને અડચણ ન કરવી, કોઈએ કોઈને હેરાન ન કરવા.

આ અરજી તે વખતના ગુજરાતના સુબા મહમદ દારા શકુહ (શિકોહ) ને થયેલી છે.

ચોથું ફરમાન આ ફરમાનમાં તો તે વખતના મુગલ સમ્રાટોની હિન્દુ જાતિ પ્રત્યે, હિન્દુ ધર્મ પ્રત્યેની નિષ્પક્ષપાત નીતિનું આદ્યું દર્શન બહુ જ સુંદર રીતે થાય છે.

પ્રસંગ એવો છે કે સમ્રાટ શાહજહાં દિલ્હીના તખ્ત ઉપર ગાદીનશીન થયો છે. ન્યાય અને નીતિથી ભારતવર્ષનું પાલન કરે છે.

આ વખતે ઔરંગઝેબને ગુજરાતની સૂબાગીરી સોંપાયેલી છે. એના ઝનૂની અને ધર્મીય સ્વભાવ મુજબ સૂબાગીરીના તોરમાં શેઠ શાંતિદાસે બંધાવેલા એક ભવ્ય જૈનમંદિર ઉપર તેની ધર્મીયતાની કૂર દૃષ્ટિ પડી છે અને ત્યાં થોડી મેહેરાબ (કમાનો) બનાવી તેને મસીદ બનાવી છે. બાદશાહ પાસે આ સંબંધી ફરિયાદ જતાં બાદશાહે મહેરાબવાળા ભાગ અને જૈન મંદિર વચ્ચે દીવાલ ચણાવી લેવરાવી જૈન મંદિરમાં પૂર્વવત્ દર્શન પૂજન હક્ક-વ્યવસ્થા શાંતિદાસ શેઠની મરજી મુજબ થાય તેવો હુકમ આપ્યો છે, તેમજ કેટલાક ફકીરોએ ત્યાં ધામા નાખ્યા હશે અને મંદિરમાં જતા આવતા ભક્તોને અડચણ કરતા હશે, બાદશાહે તેમને માટે ત્યાંથી ઊઠી જવાનો હુકમ કાઢી મંદિરને અને ભક્તજનોને શાંતિ આપી છે. વળી તે વખતે ‘બાબરી’ જાતના કેટલાક માણસો જૈન મંદિરની ઈમારતનો મસાલો ઉપાડી લુંટી ગયા છે તે પાછો અપાવવા અને તેમ ન બને તો રાજ્યના ખર્ચે તે મસાલો-તેની કિંમત અપાવવાનું સૂચવ્યું છે. પોતાના પુત્રનીયે પરવા કર્યા સિવાય બાદશાહ શાહજહાંએ કરેલો આ હુકમ તેની નિષ્પક્ષ વૃત્તિનો અચૂક પુરાવો છે એમાં તો સંદેહ નથી જ. આ ફરમાન ૧૦૮૧ હીજરી સંવતનું છે. ફરમાન ઉપર મહોર સમ્રાટના પુત્ર મહમદ દ્વારા શકુલની છે.

પાંચમું ફરમાન શેઠ શાંતિદાસની મોગલ સમ્રાટ ના દરબારમાં કેટલી લાગવગ, કેટલું ચલણ હશે તે સૂચવે છે.

શેઠના બાગબગીચા, હવેલીઓ, દુકાનો-પેઢીઓના રક્ષણ માટે આ ફરમાન છે. તેમને, તેમનાં ફરજદોને કે નોકરોને અડચણ ન પડે, તેમનાં બાગબગીચા, હવેલીઓમાં કોઈ અફસરોના ધામા ન નંખાય, તેમજ તેમની મિલકત જપ્ત ન થાય, અને તેમના નોકરોને ભાડું વગેરે ઉઘરાવતાં કોઈ ડખલગીરી ન કરે તે સંબંધી સખત આજ્ઞા છે.

આ ફરમાન હીજરી સં. ૧૦૪૫ નું છે. લેખના ઉપરના ભાગમાં મહોર સિક્કો સમ્રાટ શાહજહાંનો છે અને બીજો સિક્કો દારા શકુલનો છે.

છઠ્ઠું ફરમાન આખા જૈન સંઘને લગતું છે. મોગલ સમ્રાટોના દરબારમાં

શ્રુતસાગર

22

જનવરી-૨૦૧૬

જૈનોનું કેટલું માન હતું તેનું આ ફરમાન આપણને પૂરેપૂરું ભાન કરાવે છે. જૈનો સદાય ન્યાયપ્રિય, ધર્મપ્રિય, અને શાંતિપ્રિય રહ્યા છે. તેમણે અન્યાય અને અનીતિ સામે પુણ્યપ્રકોપ પ્રગટાવ્યો છે, સમાજની-પ્રજાની નેતાગીરી કરી છે અને પ્રજાના હિતમાં પોતાનું હિત માની રાજ અને પ્રજા વચ્ચે પુલરૂપ બની દેશભક્તિ અને પ્રજાહિતના કાર્યો કરી પોતાનાં ધર્મસ્થાનોની પણ ખૂબ ખૂબ રક્ષા કરી છે.

આ ફરમાનમાં શેઠ હરખા પરમાનંદજીએ સમ્રાટ જહાંગીરના દરબારમાં અરજી કરી, તે વખતના મહાન યુગલ જૈનાચાર્યો શ્રી વિજયસેનસૂરિ, શ્રી વિજયદેવસૂરિ અને 'પુશકલમ'¹ નંદિવિજય તેમનાં ધર્મસ્થાનો ઉપાશ્રયો અને મંદિરોની રક્ષાની માંગણી કરી છે. ધર્મસ્થાનોમાં કોઈ ઊતરે નહીં, આશાતના કરે નહીં અને ધર્મકાર્યમાં દખલ કરે નહીં તેમજ સિદ્ધિગિરિ-શત્રુંજય તીર્થ ઉપર જતાં યાત્રાળુઓનો કર માફ કરાવ્યો છે. અને આ ફરમાનમાં જણાવ્યા મુજબના દિવસોમાં અહિંસા-અમારી પળાવી છે.

મોગલ સમ્રાટ અબકરના દરબારમાં જઈ જગદ્ગુરુ શ્રી હીરવિજયસૂરિજીએ જૈન શાસનની જે પ્રભાવના કરી, જૈન ધર્મનો જે પ્રચાર કર્યો અને જૈન સાધુઓનાં ત્યાગ-તપ-સંયમનો જે પ્રભાવ બેસાડ્યો અને અહિંસા ધર્મની જે ઉદ્દ્યોષણ કરાવી, તે માર્ગ તેમના શિષ્ય-પ્રશિષ્યોમાં, શ્રાવકોમાં અને અન્ય ગરહીય આચાર્યો દ્વારા પણ ચાલુ રહ્યો હતો, જેનાં ફળ આપણે આવાં ફરમાનો દ્વારા જાણી શકીએ છીએ.

આ છયે ફરમાનોનો સાક્ષર શ્રી કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીએ કરેલો અનુવાદ, જૈન જનતા માટે ઉપયોગી સમજીને, ગૂજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ઈ.સ. ૧૯૨૪ના અહેવાલમાંથી સાબર લઈને અહીં આપું છું.

(જૈન સત્યપ્રકાશ વર્ષ-૮, અંક-૨ થી પુનઃ પ્રકાશિત)

1. સારી બુદ્ધિવાળા. પુશકલમનું બિરુદ બાદશાહ જહાંગીરે સિદ્ધિચંદ્રને આપ્યું છે તેમજ સમ્રાટ અકબરે નંદિવિજયને આપ્યાનું પ્રસિદ્ધ છે. આ નંદિવિજયજી કદાચ એ જ હોય, પુશકલમ સારી બુદ્ધિવાળા. શ્રી વિજયસેનસૂરિજી જગદ્ગુરુ શ્રી હીરવિજયસૂરીશ્વરજીના મુખ્ય પટ્ટધર છે. તેઓ પણ સમ્રાટ અકબરની વિનંતિથી લાહોર અકબરને મળ્યા હતા. શ્રી વિજયદેવસૂરિ, શ્રી વિજયસેનસૂરિજીના પટ્ટધર છે. અને સમ્રાટ જહાંગીર તેમને માંડવગઢમાં મળ્યા હતા.

आचार्य श्रीकैलाससागरसूरि ज्ञानमन्दिर में ग्रंथसूचना शोधपद्धति : एक परिचय

रामप्रकाश झा

(गतांक के वर्णित विद्वान आधारित सूचना शोधपद्धति के तहत)

उस विद्वान के द्वारा सम्पादित पुस्तकों की सूची देखने के लिए प्रकाशन वाले टैब पर माउस के द्वारा क्लिक करने से उसके द्वारा सम्पादित प्रकाशनों की सूची देखने को मिलती है। इस सूची के अन्तर्गत उस विद्वान के द्वारा संपादित पुस्तकों के नाम, उनके भाग, उनकी आवृत्ति, उन पुस्तकों के प्रकाशक का नाम व स्थल, उनके प्रकाशन वर्ष तथा उनकी पृष्ठ संख्या कम्प्यूटर स्क्रीन पर दर्शायी जाती है।

उस विद्वान के द्वारा लिखित हस्तप्रतों की सूची देखने के लिए हस्तप्रत वाले टैब पर माउस से क्लिक करने पर उस विद्वान के द्वारा 'लिखित', लिखापित, 'पठनार्थ' अथवा उसकी परम्परा के किसी विद्वान के द्वारा लिखे गए हस्तप्रतों की सूची देखने को मिलती है। इस सूची के अन्तर्गत उस विद्वान के द्वारा लिखित हस्तप्रतों के नम्बर, हस्तप्रतों के नाम, हस्तप्रत में उपलब्ध पेटांकों की कुल संख्या, धर्मकोड, पृष्ठ, उसकी पूर्णता, दशा, श्रेष्ठ, मध्यम, जीर्ण आदि, उसका लेखन वर्ष, उसकी विशेषता कोड, दशाकोड तथा लिपि की जानकारी प्राप्त होती है।

मैगेजिन-अंक पर माउस से क्लिक करने से उस विद्वान के द्वारा सम्पादित अंकों की सूचनाएँ देखने को मिलती हैं। जिसके अंतर्गत मैगेजिन का अंक, उसका नाम, उसमें प्रकाशित कृति का नाम, वह कृति कौन से पृष्ठ से कौन से पृष्ठ तक उपलब्ध है, इसकी सूचनाएँ देखी जा सकती हैं।

इसके अतिरिक्त विद्वान शोध प्रपत्र की दाहिनी ओर नीचे कृति, प्रकाशन, हस्तप्रत तथा मैगेजिन-अंक, इन नामों से चार बॉक्स बने होते हैं, इन बॉक्सों में से कृति में टिक् करने से यदि वह विद्वान कृति के कर्ता के रूप में जुड़ा हुआ हो तो उसकी सूचना आती है। प्रकाशन में टिक् करने से यदि वह विद्वान किसी प्रकाशन के साथ सम्पादक, संशोधक, संकलनकार आदि के रूप में जुड़ा हुआ हो, तो उसकी सूची आती है, हस्तप्रत में टिक् करने से यदि वह विद्वान हस्तप्रत के प्रतिलेखक, लिखापित, पठनार्थ, प्रतिलेखक की गुरु परंपरा आदि के रूप में जुड़ा हुआ हो, तो उसकी सूचना आती है तथा मैगेजिन-अंक में टिक् करने से

यदि वह विद्वान किसी मैगेजिन-अंक के सम्पादक, संशोधक, लेखक आदि के रूप में जुड़ा हुआ हो तो उसकी सूचना आती है. उदाहरण के लिए यदि विद्वान नाम में 'सागरानंद' टाईप कर और मैगेजिन अंक में टिक् करके शोध किया जाए तो सागरानंदसूरि के द्वारा सम्पादित "आगमज्योत" मैगेजिन के सभी अंकों की सूचनाएँ क्षणमात्र में प्रदर्शित होती हैं.

दूसरी पद्धति है, प्रकाशन के शोधप्रपत्र में मात्र विद्वान का नाम टाईप करके शोध करने से उस विद्वान के द्वारा सम्पादित, संशोधित, संकलित सारे प्रकाशनों की विस्तृत सूची देखने को मिलती है, जिसके अन्तर्गत उस प्रकाशन से सम्बन्धित सारी सूचनाओं के अतिरिक्त उसकी पुस्तकों की सभी नकलों की सारी सूचनाएँ, उस पुस्तक के पेटांकों व उन पेटांकों में प्रकाशित कृतियों की विस्तृत सूचनाएँ तथा अन्य कोई विशेष सूचनाएँ हों तो वे भी देखने को मिलती हैं.

इसी प्रकार कृति के शोधप्रपत्र में मात्र विद्वान का नाम टाईप करके शोध करने से उस विद्वान के द्वारा रचित सभी कृतियों की विस्तृत सूची देखने को मिलती है, जिसके अन्तर्गत उस कृति से सम्बन्धित सारी सूचनाओं के अतिरिक्त उसके साथ जुड़े हुए सारे प्रकाशनों, हस्तप्रतों तथा अंकों की विस्तृत सूचनाएँ अथवा अन्य कोई विशेष सूचनाएँ हों तो वे भी देखने को मिलती हैं.

उदाहरण के लिए यदि वाचक को 'उपा. विनयविजयजी' द्वारा रचित 'कल्पसूत्र की सुबोधिका टीका' चाहिए अन्य किसी विद्वान की नहीं. ऐसी परिस्थिति में कृति के शोधप्रपत्र में मात्र विद्वान के खाने में विनयविजय और कृतिनाम वाले खाने में कल्पसूत्र टाईप करके शोध करने से विनयविजयजी की सुबोधिका टीका वाला कल्पसूत्र तुरन्त मिल जाता है.

उसके नीचे उससे सम्बन्धित प्रकाशन तथा हस्तप्रत की सूचनाएँ भी पुस्तक नम्बर और हस्तप्रत नम्बर के साथ देखने को मिलती हैं. इस प्रकार हस्तप्रत के शोधप्रपत्र में विद्वान का नाम टाईप करके शोध करने से उस विद्वान के द्वारा किसी भी वर्ष में, किसी भी स्थान पर लिखे गए हस्तप्रतों की विस्तृत सूचनाएँ देखने को मिलती हैं.

कृति आधारित शोधपद्धति-जब कोई वाचक मात्र किसी कृति का नाम लेकर आता है कि आपके पास अमुक कृति अथवा इसके ऊपर लिखी हुई

कौन-कौन सी टीकाएँ, अनुवाद, विवेचन आदि हैं, यह हमें जानना है और वह कृति प्रकाशित है या अप्रकाशित यह भी बताने का कष्ट करें।

इस प्रकार की शोध करने की भी दो पद्धतियाँ हैं-पहली पद्धति से लायब्रेरी प्रोग्राम के कृति वाले फॉर्म पर जाकर उस कृति का नाम लिखकर शोध करेंगे तो उस नाम की सभी कृतियाँ टीका अनुवादादि पुत्र कृतियों के साथ कम्प्यूटर स्क्रीन पर आ जाएँगीं। उन कृति नामों के नीचे वाले फिल्ड में बहुत सारे टैब होते हैं, जिनमें मुख्य रूप से तीन टैब हैं- प्रकाशन, हस्तप्रत तथा मैगेजिन-अंक.

वह कृति यदि प्रकाशित हो तो नीचे प्रकाशनवाले टैब पर माउस के द्वारा क्लिक करने से वह कृति जिन-जिन प्रकाशनों में, जिन-जिन पृष्ठों पर उपलब्ध हो, उसकी विस्तृत सूची देखने को मिलती है. वह कृति यदि किसी अंक में प्रकाशित हो तो मैगेजिन-अंक वाले टैब पर माउस से क्लिक करने से वह कृति जिन-जिन अंकों में जिन-जिन पृष्ठों पर उपलब्ध हो, उसकी विस्तृत सूची देखने को मिलती है. यदि वहाँ भी कृति न मिले तो उसे अप्रगट कह सकते हैं.

वह कृति यदि अप्रकाशित है तो हस्तप्रत वाले टैब पर माउस से क्लिक करने से वह कृति जिन-जिन हस्तप्रतों में, जिन-जिन पृष्ठों पर उपलब्ध हो, उसकी विस्तृत सूची पेटांक के साथ देखने को मिलती है.

दूसरी पद्धति है, प्रकाशन के शोधप्रपत्र में माल कृति का नाम टाईप करके शोध करने से उस कृति और उसकी पुत्रकृतियों से सम्बन्धित सारे प्रकाशनों की विस्तृत सूची देखने को मिलती है, इसके अतिरिक्त उससे सम्बन्धित पुस्तकों की सभी नकलों की सारी सूचनाएँ भी देखने को मिलती हैं.

इसी प्रकार हस्तप्रत के शोधप्रपत्र में माल कृति का नाम टाईप करके शोध करने से वह कृति जिन-जिन हस्तप्रतों में जिन-जिन पृष्ठों पर उपलब्ध हो, उसकी विस्तृत सूची उसके पेटांक सहित देखने को मिलती है, जिसके अन्तर्गत वह कृति उस हस्तप्रत या पेटांक में सम्पूर्ण है या अपूर्ण? वह कृति किस पृष्ठ पर है? आदि सूचनाओं के साथ देखने को मिलती है.

इसी प्रकार मैगेजिन-अंक के शोधप्रपत्र में माल कृतिनाम टाईप करके शोध करने से जिस बाईन्ड के जिस अंक में प्रकाशित होगी, वह पेटांक संख्या व पृष्ठ संख्या के साथ देखने को मिलेगी.

(क्रमशः)

भगवान् महावीर जन्मस्थल के विविध उल्लेख

डॉ. राजश्रीबेन

भगवान महावीर का सम्पूर्ण जीवन-चरित व्यवस्थित रूप में जैनों के प्राचीनतम प्राकृत साहित्य अंग नामक आगम साहित्य में उपलब्ध नहीं है। उनके जीवन संबंधी कतिपय घटनाओं के उल्लेख या वर्णन आचारांग, भगवतीसूत्र, स्थानांग, समवायांग आदि में मिलते हैं।

आचार्य भद्रबाहु विरचित कल्पसूत्र (जिन चरित) ही प्रथम ग्रन्थ है, जिसमें भगवान महावीर का जीवन-चरित व्यवस्थित रूप में प्रस्तुत किया गया है। परन्तु इस ग्रन्थ में उनका जीवन चरित बहुत संक्षिप्त रूप में उनके पाँच कल्याणकों को दृष्टि में रखकर दिया गया है। तत्पश्चात् आवश्यकनिर्युक्ति और आवश्यकभाष्य में भगवान महावीर के जीवन संबंधी सभी घटनाओं का उल्लेख व्यवस्थित रूप से हुआ है, परन्तु इन ग्रन्थों में वर्णन की कमी है।

आवश्यक चूर्ण में इन घटनाओं का वर्णन विस्तृत और व्यवस्थित निरूपण हमारे सामने उपस्थित करता है। इसके बाद तो प्राकृत और संस्कृत भाषा में अनेक पुराणों और चरितों में त्रिषष्टि पुरुषों के साथ अथवा स्वतंत्र रूप में भगवान महावीर का जीवन चरित विस्तृत और व्यवस्थित रूप में निरूपित किया गया है।

यहाँ पर प्राचीन और मध्यकालीन मुख्य मुख्य ग्रन्थों में भगवान महावीर के जन्म स्थल के जो जो नाम उपलब्ध हैं उन पर व उनका जिस जिस तरह से उल्लेख हुआ है उन पर प्रकाश डाला गया है।

प्रथम अंग आचारांग का प्रथम श्रुतस्कंध आगम साहित्य में ही नहीं अपितु अंग साहित्य में भी सबसे प्राचीन माना गया है। उस स्कन्ध के नवें अध्ययन उवहाण सुय (उपधान सूत्र) में भगवान महावीर की कठोर तपश्चर्या का वर्णन है परन्तु महावीर के गाम स्थल के बारे में कोई निर्देश नहीं है।

द्वितीय श्रुतस्कंध में भावना नामक तृतीय चूलिका में महावीर का अति संक्षिप्त चरित उपलब्ध है। उसके अनुसार महावीर ने 'कुंडलपुर संनिवेश' में

जन्म लिया था। वर्णन से ऐसा प्रतीत होता है कि यह संनिवेश दो भागों में विभक्त था, उत्तरी और दक्षिणी।

कहा गया है कि 'दाहिणमाहण कुंडपुर-संनिवेश'^१ में रहने वाले उषभदत्त की स्त्री के उदर में से उत्तरखतिय कुंडपुर संनिवेश^२ के निवासी सिद्धार्थ की पत्नी के उदर में महावीर के गर्भ का स्थलांतर किया गया। इससे यह प्रतीत होता है कि कुंडपुर एक संनिवेश था जिसके दक्षिण में ब्राह्मणों और उत्तर में क्षत्रियों की बस्ती थी।

अन्य प्रकार से यह भी कहा जा सकता है कि 'कुंडपुर' नाम के दो अलग अलग संनिवेश थे, एक माहण कुंडपुर, और दूसरा खतिय कुंडपुर। प्रथम संनिवेश के दक्षिणी भाग में उषभदत्त रहते थे और द्वितीय संनिवेश के उत्तरी भाग में सिद्धार्थ रहते थे।

भगवतीसूत्र के अनुसार तो ऐसा प्रकट होता है कि ब्राह्मण उषभदत्त 'माहण कुंडगाम नयर'^३ में रहते थे और उसके पश्चिम में 'खत्रिय कुंडगाम नगर'^४ स्थित था जिसमें जमाली कुमार रहता था। वहाँ के अन्य वर्णनों से यह भी स्पष्ट होता है कि ये दोनों स्थल दूर नहीं थे। एक स्थल का कोलाहल दूसरे स्थल में सुनाई पड़ता था।

यदि हम भगवतीसूत्र के पश्चिम दिशावाची इस उल्लेख के साथ आचारांग के दक्षिण और उत्तर दिशावाची उल्लेखों को समझने का प्रयत्न करें तो ये दो स्थल अलग सिद्ध होते हैं परंतु कल्पसूत्र के उल्लेखों से तो यही मालूम होता है कि 'कुंडपुर' नाम का एक ही स्थल था, जिसमें ब्राह्मणों और क्षत्रियों की बस्ती वाले भाग क्रमशः 'माहणकुंडगाम नयर'^५ और 'खत्रियकुंडगामनयर'^६ से पहिचाने जाते थे। इस सूत्र में दक्षिण और उत्तर का उल्लेख नहीं है।

खत्रिय कुंडगाम में महावीर के जीवन सम्बन्धी अन्य घटनाओं के जो जो उल्लेख आते हैं उन अवसरों पर इस स्थल को मात्र 'कुंडगाम नगर'^७ अथवा 'कुंडपुर नगर'^८ कहा गया है।

ऐसी अवस्था में भगवती सूत्र और आचारांग के उल्लेखों का समाधान इस प्रकार किया जा सकता है कि उत्तरपश्चिम में खतियकुंड था और दक्षिण पूर्व में

श्रुतसागर

28

जनवरी-२०१६

माहणकुंड था अथवा कुंडगाम के उत्तर पश्चिमी भाग में क्षत्रिय लोग रहते थे। दक्षिणपूर्वी भाग में ब्राह्मण लोग।

आवश्यक निर्युक्ति, आवश्यक भाष्य और विशेषावश्यक भाष्य में इस स्थल का निर्देश भगवतीसूत्र और कल्पसूत्र की तरह ही कुंडगाम के रूप में हुआ है, जैसे 'माहणकुंडगाम'^{१९} 'कुंडगाम'^{२०} और 'खत्तिअकुंडगाम'^{२१} इन ग्रन्थों में भी उत्तर और दक्षिण का उल्लेख नहीं है। साथ ही साथ संनिवेश, पुर या नगर के भी उल्लेख नहीं हैं।

इससे यह मालुम होता है कि यह स्थल एक ग्राम था नगर नहीं, जो आचारांग में उल्लिखित संनिवेश के निकट है और भगवतीसूत्र और कल्पसूत्र के नगरवाची उल्लेखों से दूर है।

आवश्यकचूर्णि में इस स्थल के ग्राम व नगरवाची सभी नाम उपलब्ध होते हैं, जैसे - 'माहणकुंडगामणगर'^{२२} 'खत्तियकुंडगामणगर'^{२३} 'कुण्डपुरनगर'^{२४} कुंडपुर^{२५} और 'कुंडगाम'^{२६} हरिभद्रसूरि ने भी अपने आवश्यक-वृत्ति नामक ग्रन्थ में आवश्यकचूर्णि में आये हुए सभी नामों का अनुकरण किया है। जैसे ब्राह्मण कुण्डग्राम नगर, क्षत्रियकुण्डग्राम कुण्डग्रामनगर, कुण्डग्राम और कुण्डपुर^{२७}।

आचारांग की तरह तित्योगाली नामक ग्रन्थ में इसे 'कुंडपुर'^{२८} ही कहा गया है और अभयदेवसूरि भी अपने स्थानांगवृत्ति नामक ग्रन्थ में इसे 'कुण्डपुर'^{२९} ही बतलाते हैं जो कि प्राचीन नाम है।

विमलसूरि ने अपने पउमचरियं में इसे 'कुंडगामपुर'^{३०} कहा है जो उपर्युक्त उल्लेखों से अलग पडता है।

शीलंकाचार्य के चउपन्नमहापुरिसचरियं में 'माहणकुंडगाम' और 'कुंडपुरणामनयर' दोनों ही उल्लेख हैं।^{३१} गुणचन्द्र ने अपने महावीरचरियं में 'माहणकुंडगाम' सन्निवेश 'खत्तियकुंडगामनगर' और 'कुंडगामपुर' से उसका उल्लेख किया है।^{३२} गुणचन्द्र का 'कुंडगामपुर' का उल्लेख विमलसूरि की तरह है। हेमचन्द्राचार्य अपने त्रिषष्टिशलाकापुरुष चरित में इसका उल्लेख 'ब्राह्मणकुंडग्राम संनिवेश' और 'क्षत्रियकुण्डग्रामपुर' से करते हैं।^{३३}

तिलोयपण्णत्ति ही एक ऐसा ग्रन्थ है जिसमें जन्म स्थल का नाम 'कुंडल' दिया गया है।^{२४} जयधवला में तो उसे 'कुंडपुरनगर' ही कहा गया है^{२५} जो कल्पसूत्र के अनुसार है। जिनसेनाचार्य ने अपने हरिवंशपुराण में उसे 'कुण्डपुर पुर' बतलाया है।^{२६} जो अन्य उल्लेखों से अलग पड़ता है। गुणभद्र का उत्तरपुराण तो इसे 'कुण्डपुर' के नाम से ही जानता है^{२७} और पुष्पदन्त भी अपने अपभ्रंश महापुराण में इसे 'कुंडपुर' ही कहते हैं।^{२८}

इस विवरण का सारांश यह है कि आचारांग के अनुसार भगवान् महावीर के जन्म-स्थल का नाम 'कुण्डपुर' है। तिल्योगाली और अभयदेवसूरि की स्थानांगवृत्ति में भी यही नाम है। आचारांग में उसे स्पष्टतः एक संनिवेश बतलाया गया है।

भगवतीसूत्र और कल्पसूत्र में इस स्थल का नाम 'कुण्डगाम' हो जाता है और साथ ही साथ वह एक नगर भी बन जाता है। कल्पसूत्र में उसे 'कुंडपुर नगर' भी कहा गया है। परन्तु आवश्यक निर्युक्ति, आवश्यक भाष्य और विशेषावश्यक-भाष्य में उसे मात्र 'कुंडगाम' ही कहा गया है, उसके साथ 'पुर' अथवा 'नगर' की संज्ञा नहीं जोड़ी गयी है। विमलसूरि तो उसे स्पष्टतः 'कुण्डगामपुर' कहते हैं। तत् पश्चात् के लेखक उसे संनिवेश, ग्राम, पुर, नगर इत्यादि सभी विशेषणों से अभिबोधित करते हैं।

जैसे कि आवश्यकचूर्णि और हरिभद्रसूरि की आवश्यकवृत्ति में उपर्युक्त सभी नामों के अतिरिक्त उसे एक नगर भी बतलाया गया है। शीलंकाचार्य 'कुंडगाम' और 'कुंडपुर' के नाम से तथा ग्राम और नगर दोनों तरह से उसका उल्लेख करते हैं। गुणचन्द्र 'कुंडगाम' से उसका उल्लेख करते हुए उसे संनिवेश, नगर और पुर भी बतलाते हैं। हेमचन्द्राचार्य गुणचन्द्र की तरह उसे संनिवेश और पुर से अभिबोधित करते हैं।

दिगम्बर परम्परा में तिलोकपज्ञप्ति के सिवाय इस स्थल को 'कुंडपुर' ही कहा गया है जो आचारांग के अनुसार है। तिलोकप्रवृत्ति में उसे 'कुंडल' बताया गया है। सन्निवेश या ग्राम के रूप में इसका स्पष्ट उल्लेख नहीं है परन्तु नगर या पुर के रूप में उसका उल्लेख जयधवला और हरिवंशपुराण में मिल जाता है।

श्रुतसागर**30****जनवरी-२०१६**

उपर्युक्त विश्लेषण से इतना स्पष्ट हो जाता है कि महावीर के जन्मस्थल के दो नाम कुंडपुर और कुंडग्राम अधिकता से प्रचलित थे। पहले वह नगर या पुर के रूप में ज्ञात नहीं था परंतु एक संनिवेश और ग्राम की तरह ही उसका उल्लेख होता था। बाद में उसे स्वतंत्र रूप से पुर और नगर की भी संज्ञा दी गयी है। उनका उल्लेख जिन जिन ग्रन्थों में और जिस-जिस प्रकार से हुआ है उसका व्यौरा निम्न प्रकार से दिया जा सकता है –

१. जन्मस्थल के नाम के विविध प्रकार :

१. **कुंडपुर**– आचारांग, कल्पसूत्र, तित्थोगाली, आवश्यक-चूर्णि, हरिभद्रीय आवश्यकवृत्ति, चउप्पन महापुरिसचरिय, अभयदेवकृत स्थानांगवृत्ति, जयधवला, जिनसेनीय हरिवंशपुराण, गुणभद्रीय उत्तरपुराण और पुष्पदंतीय अपभ्रंश-महापुराण।

२. **कुंडग्राम**– भगवतीसूत्र, कल्पसूत्र, आवश्यक निर्युक्ति, आवश्यक-भाष्य, विशेषावश्यकभाष्य, आवश्यकचूर्णि, हरिभद्रीय आवश्यकवृत्ति, विमलसूरीय पउमचरियं, चउप्पन महापुरिस चरियं, गुणचन्द्रीय महावीर चरियं और हेमचन्द्रीय त्रिषष्टिशलाकापुरुष चरितम्।

३. **कुंडल**– तिलोयपण्णत्ति।

२. विशेषताद्योतक उल्लेख :

१. **संनिवेश**– आचारांग, गुणचंद्रीय महावीर चरियं, हेमचन्द्रीय त्रिषष्टिशलाकापुरुष चरितम्।

२. **ग्राम**– चउप्पन्न महापुरिस चरियं।

३. **नगर**– भगवतीसूत्र, कल्पसूत्र, आवश्यकचूर्णि, हरिभद्रीय आवश्यकवृत्ति, चउप्पन्नमहापुरिसचरियं, गुणचन्द्रीय महावीर चरियं और जयधवला।

४. **पुर**– विमलसूरीय पउमचरियं, जिनसेनीय हरिवंशपुराणम्, चउप्पन महापुरिस चरियं, गुणचन्द्रीय महावीरचरियं और हेमचन्द्रीय त्रिषष्टि शलाकापुरुष चरितम्।

SHRUTSAGAR

31

January-2016

३. जन्मस्थल का विभिन्न प्रकार से उल्लेख :

I. कुंडपुर संनिवेश – आचारांग

II. दाहिणमाहणकुंडपुरसंनिवेश – आचारांग

२. उत्तरखत्तियकुंडपुरसंनिवेश – आचारांग

२. कुंडपुर – आवश्यकचूर्णि, हरिभद्रीय आवश्यकवृत्ति, तित्थोगाली, अभयदेवीय स्थानांगवृत्ति, गुणभद्रीय उत्तरपुराण और पुष्प महापुराण ।

I. कुंडपुरनगर – कल्पसूत्र, आवश्यकचूर्णि, चउप्पनमहापुरिसचरियं और जयधवला ।

II. कुण्डपुर पुर – जिनसेनीय हरिवंशपुराण ।

३. कुंडगाम – आवश्यकनिर्युक्ति, आवश्यकभाष्य, विशेषावश्यकभाष्य, आवश्यकचूर्णि और हरिभद्रीय आवश्यकवृत्ति ।

१. माङ्गकुंडगाम – आवश्यकनिर्युक्ति और विशेषावश्यकभाष्य ।

२. खत्तिय कुंडगाम – आवश्यकभाष्य, विशेषावश्यक भाष्य और हरिभद्रीय आवश्यकवृत्ति ।

३. माहणकुंडगाम गाम – चउप्पन्न महापुरिसचरियं

४. माहणकुंडगाम सन्निवेश – गुणभद्रीय महावीरचरियं और हेमचन्द्रिय त्रिषष्टिशलाकापुरुष चरितम्

४. कुंडगाम नगर – कल्पसूत्र और हरिभद्रीय आव. वृ.

१. माहणकुंडगामनगर – भगवतीसूत्र, कल्पसूत्र, आवश्यक चूर्णि और हरिभद्रीय आव. वृ.

२. खत्तियकुंडगामनगर – भगवतीसूत्र, कल्पसूत्र, आव. चूर्णि और गुणभद्रीय महावीरचरियं ।

५. कुंडगामपुर – पउमचरियं और गुणभद्रीय महावीरचरियं ।

१. क्षत्रियकुंडग्रामपुर – हेमचन्द्रिय त्रिषष्टि.श.पु.चरितम् ।

६. कुण्डल – तिलोयपण्णत्ति ।

श्रुतसागर

32

जनवरी-२०१६

संदर्भ

१. आचारांग - २.१७६	२. आचारांग - २.१७६, १७९
३. भगवतीसूत्र - ३८०	४. भगवतीसूत्र - ३८३
५. कल्पसूत्र - २, १५, २०, २३,
२५, २७, ३०	६. कल्पसूत्र - २०, २५, २७, ३०, ६७
७. कल्पसूत्र - ६५	८. कल्पसूत्र - ८७, ८८, ११३
९. आव. नि. - ४५८,
विशे. भा. - १८३९	१०. आव. नि. - ४६०,
विशे. भा. - १८५६, १८७६
११. आव. भा. - ६१, पृ. ८०	१२. आव. भा. - ५२, पृ. ८९,
विशे. भा. - १८४९
१३. आव. चू. - १, पृ. २३६, २३९	१४. आव. चू. - १, २४३, २४४, ४१६
१५. आव. चू. - २६५	१६. आव. चू. - २६६
१७. आव. वृत्ति पृ. १८८, १७९, १८३,
१८४, १८७	१८. तिथ्यो - ५१३
१९. स्था. अभ. पृ. ५०१	२०. पउम. च. - २, २१
२१. चउ. महा. पु. च. पृ. २७०	२२. महा. च. गुण. पृ. १११, ११२, १३५
२३. त्रि. श. पु. च. १०.२.१, १०.२.१५	२४. ति. प. ४.५४९
२५. ग. ध. पृ. ७६	२६. हरि. पु. २.५
२७. उक्त. पु. ७५.७	२८. महा. पु. पु. ९६.६, ७

क्या आप अपने ज्ञानभंडार को समृद्ध करना चाहते हैं?

आचार्य श्री कैलाससागरसूरि ज्ञानमंदिर, कोबा के पास आगम, प्रकीर्णक, औपदेशिक, आध्यात्मिक, प्रवचन, कथा, स्तवन-स्तुति संग्रह आदि अनेक प्रकार के प्राकृत, संस्कृत, मारुगुर्जर, गुजराती, राजस्थानी, पुरानी हिन्दी आदि भाषाओं में लिखित विभिन्न प्रकाशकों द्वारा प्रकाशित बहोत बड़ा एकस्ट्रा पुस्तकों का संग्रह है जो अन्य ज्ञानभंडारों को भेंट में देना है। यदि आप अपने भंडार को समृद्ध करना चाहते हैं तो यथाशीघ्र संपर्क करें। पहले आने वाले आवेदन को प्राथमिकता दी जाएगी।

श्रीलताधारिदो विघ्नकृद्विनासनेकनिपुणैरेयस्करः सौम्यदः ५ सा
 संवोदरप्रथमे ॥ कविना। गोवर्दनधरश्चधरश्चमरनरसेवतपदक
 नसनसबद्धरितविहसन जयतयजगत्तिलकसिद्धकपुत्तिजदुकुलप
 धप्रथिनाथसुपै जयजयसंगलकरन ॥ २ ॥ कवित्तागानविचक्रुतेमेगा
 गानइंद्रेसेपिंगलगतचंद्रसेसें दुं सेधनगाजहं खीरगोखास्तेसेचिकम
 केप्रतापयोदीपकविराजश्रीधजिसमहाराजहं ॥ ३ ॥ अथउत्तजनम
 केकिरनगंगातीरकोउत्तासेहं सताककोधरकिधौमुगताकीमाज्जसे
 गइंसोउत्तलयसमानुगुनरामहं दुदाकलधामहुपेविक्रमसोनेगधारी
 चंदनाराच ॥ महेसचक्रतीमरीपवेसमेतकेसरीचतुःभुजाभजे
 मरीअस्त्रदेववालीकिंकोपकेप्रतापरीमभीप्रवाहगाजरी नखेनवासकोवर
 कीकेसरपेरिकावणी विरूपसेधनागणीकिंसिधुरागरागिणी महासंयासतागिणी
 रणीकिंसिधुरागरागिणी महासंयासतागिणी पिसवपेबिहावणी थटाविहगराज
 मीकिंमाससपतेनणी बीराएजेनकणीसुराणयंनमकणीकिंभूतप्रेतदकणी
 कुशीनसीमहेदणीसुबीरकेउमैदणीविनाकसारसाजरी मरुधमारतंनरीनिशा
 रीथपेटजमराजरी ॥ ५ ॥ वंसोविस्तरतायातु इदिबिनुमह्यसः आयुर्विपु
 ॥ इतिश्रीदीपकविजयकविराजबहुरविरविनायाधीश्वामिरवनपत्रज
 ॥ श्रीगुणदिगसिरसि। कलाएमस्तु। जयसु३

घाणेराव महाराजा को दीपविजय कविराज द्वारा प्रदत्त प्रशस्ति पत्र
 (प्रायः स्व-हस्ताक्षर)

TITLE CODE : GUJ MUL 00578. SHRUTSAGAR (MONTHLY). POSTAL AT. GANDHINAGAR. ON 15TH OF EVERY MONTH. PRICE : RS. 15/- DATE OF PUBLICATION JAN- 2016

प्रभु महावीर जन्म स्थान मन्दिर - क्षत्रियकुण्ड

प्रकाशक

श्री महावीर जैन आराधना केन्द्र, कोबा

आचार्य श्री कैलाससागरसुरि ज्ञानमंदिर गांधीनगर ३८२००७
फोन नं. (०७९) २३२७६२०४, २०५, २५२, फेक्स (०७९) २३२७६२४९

Website : www.kobatirth.org

email : gyanmandir@kobatirth.org

BOOK-POST / PRINTED MATTER

Printed and Published by : HIREN KISHORBHAI DOSHI, on behalf of SHRI MAHAVIR JAIN ARADHANA KENDRA, New Koba, Ta.&Dist. Gandhinagar, Pin-382007, Gujarat. And **Printed at :** NAVPRABHAT PRINTING PRESS, 9, Punaji Industrial Estate, Dhobighat, Dudheshwar, Ahmedabad-380004 and **Published at :** SHRI MAHAVIR JAIN ARADHANA KENDRA, New Koba, Ta.&Dist. Gandhinagar, Pin-382007, Gujarat.
Editor : HIREN KISHORBHAI DOSHI